

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

כרך ד

האוניברסיטה העברית בירושלים
פקולטה למדעי הרוח
מרכז לחקר המוסיקה היהודית
בשיתוף עם בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

הועד המנהל

יו"ר: חיים שירמן 1971-1981

עזרא פליישר

ישראל אדלר; מלאכי בית-אריה; משה ברש;
יוסף דן; יהואש הירשברג; שלמה מורג

מנהל המרכז: ישראל אדלר

פרסום זה נמנה עם המפעלים של המרכז שבוצעו בסיועם של

משרד החינוך והתרבות, האגף לתרבות ולאמנויות
והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח

קרן פאני ומקס טארג למחקרי המרכז ופרסומיו

קרן ה־ *Cantors Assembly* למחקרי המרכז ופרסומיו

קרן לזכרו של נחמיה וינבר

הוקמה בסיועם של נ. גולדמן, י. גרוס ואחרים

קרן לזכרו של הרב מילטון פייסט

קבוצת שוחרי האוניברסיטה העברית באיטליה
שהוקמה ע"י ד"ר אסטורה מאיר ז"ל, מילאנו

קרן הזכרון לתרבות יהודית

קרן לזכר סלאמה צ'זבסקי
למוסיקה ליטורגית יהודית

קרן יהודי מנוחין

הוקמה ע"י שוחרי האוניברסיטה העברית בבלגיה

קרן ע"ש א. צונזער

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

נערך בידי

ישראל אדלר ובתיה באיאר

בשיתוף עם לאה שלם

כרך ד

ירושלים תשמ"ב

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

©

*by the Magnes Press, the Hebrew University
Jerusalem, 1982*

סידור: פ. הריס
עיצוב: טיפוגרף
נדפס בישראל
בדפוס קואופרטיבי "אחזה" בע"מ, ירושלים

ISSN 0084-439X

כרך זה של "יובל" מוקדש לזכרו של פרופסור חיים שירמן,
יו"ר הועד המנהל של המרכז לחקר המוסיקה היהודית
במשך רוב שנות קיומו.

המרכז לחקר המוסיקה היהודית חב תודה והוקרה לחוקר
דגול זה, אשר ליווה את עבודת המרכז ועודד אותה ללא
לאות מאז יום היווסד המרכז.

פרופסור שירמן הלך לעולמו ביום י"ב בסיון תשמ"א, בעת
שמלאכת ההדפסה היתה בעיצומה.

תוכן העניינים

החלק העברי

ט	ישראל אדלר: ליקוטים בחכמת המוסיקה בכתב יד לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 10878
לג	משה אידל: הפירוש המאגי והתיאורגי של המוסיקה בטקסטים יהודיים מתקופת הרנסנס ועד החסידות
סד	סיכומים בעברית של החלק הלועזי

החלק הלועזי

9	לוח קיצורים
	חנוך אבנארי: פרדיגמות של מודוסים מוסיקליים ערביים בקטע הגניזה ט"ש
11	סדרה חדשה 90,4
29	בתיא באיאר: כותרות מזמורי תהלים – מחקר מחודש בסוגיה ישנה
124	פאול פנטון: יהודי סופי על השפעת המוסיקה
131	יהואש הירשברג: היינריך שליט ופאול בן-חיים במינכן
150	משה אידל: מוסיקה וקבלה נבואית
170	אדוין סרוסי: אדוארד בירנבאום – ביבליוגרפיה
179	אורי שרביט: מימוש טעמי המקרא במסורת של יהודי תימן
211	אמנון שילוח: קטע המוסיקה ב"ערוגת הבשם" למשה אבן עזרא
225	מרק סלובין: הערות על מוסיקה בוכארית בישראל
	אריך ורנר: פליקס מנדלסון – גוסטב מאהלר: שני מקרי גבול של טמיעה
240	גרמנית-יהודית
265	סיכומים באנגלית של החלק העברי

פרדיגמות של מודוסים מוסיקליים ערביים בקטע הגניזה**ט"ש סדרה חדשה 90,4**

חנוך אבנארי, תל אביב

נוסף על כ"י מוסיקה של עובדיה הגר ומקורות משניים רבים על שירה בבית הכנסת, נמצאו בגניזת קהיר עד כה 6 קטעים שעניינם תיאוריה מוסיקלית. אחד הקטעים האלה מוגש כאן עם תרגום ועם ניסיון פירוש.

הטקסט (ערבית באותיות עבריות) כולל תיאור במילים של דוגמאות מוסיקה או תרגילים לשלושה מודוסים ערביים עתיקים (אצאביע). דוגמאות מעין אלה ידועות כטראיק בספרים של צאפי אל'דין ותאורטיקנים אחרים של מוסיקה. נידונות הבעיות העולות בעיקר מן המצב של כתבי היד של הגניזה, שהם קטועים, ומטרת המחקר היא ניסיון לטרנסקריפציה לתוים.

כותרות מזמורי התהילים: מחקר מחודש בסוגיה ישנה

בתיא באיאר, ירושלים

[תרגום לוח התוכן]

מבוא

1 מקורות ומידע מסייע. [1.1] הכותרות בס' תהלים. [1.2] כתבי היד ממדבר יהודה: חילופין ואי-חילופין. [1.3] כותרות בשאר ספרי המקרא. [1.4] כותרות בספרות המזמורית הבת-ר-מקראית. [1.5] התרבויות השכנות. [1.6] הכותרת והמדיום הכתיבתי: רישא, צד, סיפא.

2 שלשלת הפרשנות

3 כותרות ומונחי כותרת: חיפוש גישה

4 ניתוח ראשון: התפלגויות ותבניות. [4.1] התפלגות הכותרות ומונחי הכותרות בקורפוס. [4.2] קביעות תבניות בכותרות. [4.3] חמשת הפרמטרים של הכותרת. [4.4] מן האורך אל העומק: הפרמטרים כרבדים.

5 ניתוח שני: כותרת ומזמור

6 שיחזור ראשוני של תהליך היווצרות הכותרות. [6.1] השלבים המוקדמים. (א) "על..." והקרובים לו. (ב) "לבני-קרח". (ג) למנצח. [6.2] השלב האמצעי. (א) לאסף. (ב) מזמור, מכתם, משכיל. (ג) לדוד. [6.3] השלבים המאוחרים. (א) שיר. (ב) שיר המעלות. (ג) השייכים הנסיבתיים לדוד. [6.4] המונחים הפזורים.

נספח: מבחן סטטיסטי מדגים – לדוד/למנצח

I טבלאות: מניין והתפלגות של מונחי הכותרות (בסעיף 4.1)

II טבלה אנליטית של הכותרות (נספחת בפנים הכריכה)

יהודי סופי על השפעת המוסיקה

פאול פנטון, קיימברידג'

החיבור היהודי-ערבי אלמרשד אלו אלתפרד (כ"י אוקספורד Hunt.382) מכיל קטע על מוסיקה. היצירה כולה, המיוחסת כאן למאה ה-14, הושפעה מאוד מתורות סופיות ומספקולציות מיסטיות. רעיונות סופיים על מוסיקה חדרו לחוגים פייטיסטים יהודיים-מצריים, במיוחד במאות ה-13 וה-14, ובספרות היהודית ייחסו אותם לנביאים, למוסיקה של הלויים ולדרוד המלך. רעיונות אלה מובעים בקטע המוסיקה המתורגם כאן. קטע זה שואב גם ממקורות ניאופלטוניים ואריסטוקסניים.

היינריך שליט ופאול בן-חיים במינכן

יהואש הירשברג, ירושלים

עלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה בראשית 1933 שמה קץ להתפתחות חשובה בתחום המוסיקה היהודית במינכן. ראשיתה עוד בפעילותו של החזן עמנואל קירשנר, אשר חתר לחשיפת מקורותיה העתיקים של שירת בית הכנסת ולטיהורה מיסודות זרים, כגון השפעת שיר העם הגרמני. על רקע זה נודעת חשיבות רבה ליצירתו ולפעילותו של היינריך שליט. מאז 1916 הקדיש שליט את כל זמנו ומרצו להפצת דבר המוסיקה היהודית. הוא חיבר סדרת יצירות ווקליות, רובן לשירי יהודה הלוי. שליט נמנע, אמנם, מחדשנות סגנונית בנוסח האטונליות של שנות העשרים, אולם סגנונו מגלה יסודות אינדיבידואליים בולטים, אשר בחלקם מנבאים קוי אופי של המוסיקה בארץ ישראל בסוף שנות השלושים. השפעת מחשבתו ועבודתו של א"צ אידלסון מתגלה ביצירה החשובה האחרונה של שליט בגרמניה, "קבלת שבת". שליט ראה את החדרת התודעה היהודית כיעוד, והוא ששכנע את פאול בן-חיים (פרנקנבורגר) לפנות לכתיבה בתחום המוסיקה היהודית. ואכן, בשנים 1929-1933 חיבר בן-חיים סדרה של יצירות ווקליות לטקסטים תנכיים, כשהוא מחדיר ליצירותיו אלמנטים מן המוסיקה של תפילת בית הכנסת. התמורה בסגנונו של בן-חיים היא חשובה בהתפתחות סגנונו לאחר עלותו לארץ ישראל.

מוסיקה וקבלה נבואית

משה אידל, ירושלים

יש שלושה שימושים עיקריים של מוסיקה בשיטת אברהם אבולעפיה (1240 – ע' 1291): (א) מעשה נגינת הנבל מזכיר לו את צירוף האותיות המרכיבות את שם ההויה; הטונים המוסיקליים משיבים את הנפש ע"י צירופיהם בעוד אשר צירופי האותיות משמחים את הרוח. (ב) הנגינה נבל היא בבואה של חוויית הנבואה; הדמות הידועה של הנביא ככינור, שרוח הקודש מנגנת בו, מופיעה פעמיים בספרי אבולעפיה. (ג) המוסיקה היא חלק אורגאני של

הטכניקה שמשתמשים בה כדי להגיע לחווייה נבואית; המיסטיקן שר את העיצורים בהתאם עם התנועות המסמלות טונים מוסיקליים; בספרים מאוחרים יותר של קבלה נבואית, כגון "סולם העליה" ליהודה אלבוטיני (מאה 16), מוסיקה כלית מופיעה כנראה תחת השפעות סופיות.

מימוש טעמי המקרא במסורת של יהודי תימן

אורי שרביט, ירושלים

המאמר עוסק בטעמי הקריאה בתורה כפי שהם מושרים כפי היהודים יוצאי העיר צנעא וסביבותיה, ובודק את מבניהן ותיפקודן של שש נעימות טעמי המקרא, שמשמשותם בהן בשלושה הקשרים שונים: בתפילה ("קריאת התורה"); בלימוד תורה בצוותא, ובלימוד הילדים ב'חדר'. הבדיקה מבוססת על ברור תפיסתם של יהודי תימן את הביטוי המוסיקלי של הטעמים.

ב"קריאת התורה" שבמסגרת התפילה מבחינים יהודי תימן בשלושה סוגי ביצועים: (1) קריאת הפרשה בשבת ובחג, המבוצעת על ידי מבוגרים; (2) קריאת פרשיית ה"שש" מתוך הפרשה בשבת, המבוצעת על ידי נער; (3) קריאת תרגום אונקלוס, המבוצעת על ידי ילד. לכל סוג וסוג נעימה מיוחדת: (1) "נעימת הקריאה"; (2) "נעימת הנערים"; (3) "נעימת התרגום". נעימה רביעית, היא "נעימת השירה", אשר בה מבוצעים ארבעה קטעים בתורה במסגרת הקריאה בשבת: שירת הים, עשרת הדברות שבפרשת 'תרו' ופרשת 'זאתחנן', וכן הפסוקים שבסוף ספר דברים המתארים את מות משה רבנו. הנעימה החמישית היא "נעימת הלימוד" המבוצעת בלימוד תורה בצוותא, כגון בליל חג השבועות, בליל הושענא רבה, ועוד. נעימה ששית היא נעימת "לימוד הילדים" ב'חדר'.

התימנים מדרגים את שש הנעימות הללו לפי חשיבותן מבחינת הטקסט ומבחינת תיפקודן החברתי. לפי דירוג זה, נעימת התרגום מקובלת עליהם כ"פשוטה" ביותר, שכן הטקסט שלה הוא בשפה הארמית, ובדרך כלל מבצע אותה ילד. נעימת הלימוד חשובה קצת יותר: אמנם מבוגרים מבצעים אותה, אבל לא במסגרת התפילה. הנעימות המקובלות על התימנים כ"מכובדות" יותר הן נעימת לימוד הילדים ונעימת הנערים, שכן הללו משמשות כדי לאמן את הילד לקראת הקריאה בתורה שבמסגרת התפילה. בדרגה הגבוהה ביותר ניצבות נעימות ה"שירה" והקריאה, שמבוגרים מבצעים אותן במסגרת התפילה. להבחנות אלה ערך משמעותי מיוחד במה שנוגע לנעימת הקריאה, שבימי חול (ימי חול המועד, ראשי חודשים, ימי הצומות וימי שני וחמישי) מבצעים אותה בצורה "פשוטה", ואילו בימי שבת וחג – בצורה "מכובדת" ו"מסולסלת".

בניתוח הנעימות וקשריהן לטעמי המקרא מתגלה החוקיות הצורנית שבנעימות, והמרכיבים המוסיקליים השונים אשר באמצעותם מבטאים יהודי תימן את השוני בנעימות וההבדל בדרגות חשיבותן. אלה ואלה מתבססים על מבנה המלודיה ומבנה המקצב של התנועות

המוסיקליות (מעין 'מוטיבים'). וכן על הכמות המספרית של ה'תנועות' בפסוק מן הטקסט, ועל תיפקודן התחבירי והמוסיקלי של ה'תנועות'. המאמר מוכיח כי המסורת המוסיקלית הזאת, כפי שהיא מתבטאת במימוש הטעמים, היא חלק אינטגרלי של המערכת ההתנהגותית-האסתטית הכוללת של יהודי תימן. תופעה זו ניכרת, לדוגמה, גם במבנה הפנימי של הריקמה התימנית, ב'כירונמיה' (דהיינו: תנועות יד הבאות להדריך את הקורא בתורה בשעת הקריאה בציבור), ועוד. בעזרת מימוש הטעמים משיגים יהודי תימן שלוש מטרות: (1) היגוי נכון של המלים והצבתו הנכונה של תחביר הפסוקים, דבר התורם להבנה מדויקת של הטקסט; (2) הפגנת ייחודם של קטעים טקסטואליים שונים והפגנת השוני שבין הקשרים חברתיים מסוימים; (3) הבחנה בין ביצוע "פשוט" לבין ביצוע "מכובד" של הנעימות, המבטאת את יכולתם המוסיקלית של בני הקהילה, מציינת את ההבדל המסורתי בקרב יהודי תימן בין מעמדו של מבוגר לבין מעמד הילדים, ומסמלת את הריוג בחשיבותם של אירועים חברתיים וליטורגיים שונים. שלוש המטרות הללו הן חלק מהפעילות של יהודי תימן לשימור המורשת היהודית בכלל, והיהודית-התימנית בפרט.

קטע המוסיקה ב"ערוגת הבשם" למשה אבן עזרא

אמנון שילוח, ירושלים

משה אבן עזרא עסק בנושאי מוסיקה בשניים מחיבוריו העיקריים; הספר על תורת השירה – כתאב אלמוהאצ'רה ואלמוד'אכרה והספר שעליו מתבסס מחקר זה, הלא הוא מקאלה אלחדיקה. חיבור זה שנכתב בעת גלותו של המחבר בקשטיליה עוסק בנושא המטפורה בספרי המקרא וכולל פירושים פילוסופיים, תיאולוגיים ופילולוגיים. בכלל הנושאים השונים ניתן גם מקום למוסיקה במשמעותה הרחבה של המלה. הדיון על מוסיקה מקיף את הנושאים העיקריים הבאים: הגדרה של הצליל, הפקתו ודרך קליטתו באוזן. הצליל המוגדר מקיף את קולות האדם ובעלי חיים, את הצליל המוסיקלי ואת הצלילים המרכיבים את הדיבור. לנושא אחרון זה מוקדש חלקו הראשון של הדיון המטפל בתפקיד הקול וצליליו השונים בדיבור, הקשר בין הרגשות ובין הקול והאינטונציות השונות שלו, ערכן המוסיקלי של התנועות (הווקאלים), וההקבלה של הווקאלים לתנועות של גרמי השמים. החלק השני של הדיון מטפל בנושאים תיאורטיים תוך שימת דגש על כוחם המוסרי של המוסיקה והכלים. בהקשר זה נזכרים תיאורטיקנים ערביים מפורסמים כמו ת'אבת אבן קורה ואל-פראבי. מאידך גיסא, שורה של אמרות באות להדגים את כוח השפעתה של המוסיקה. כל האמרות באות מחיבורים קודמים הידועים לנו: חיבורים של אל-כנדי, חונין אבן אסחאק ואח'זאן אל-צפא. בדיון זה ובמיוחד בדיון על הכלים משמשים המקבילים מספרי המקרא להוכחת קדמותה ועליונותה של המסורת היהודית העברית על כל השיטות שנוצרו במרוצת הדורות.

הערות על מוסיקה בוכארית בישראל

מרק סלובין, מידלטאון, קונטיקט

המאמר מסכם את התוצאות של עבודת שדה בישראל בשנת 1971 בחקר מסורות מוסיקה בוכארית. היסטוריונים גורסים בדרך כלל, שמקור היהודים הבוכארים הוא באירן ושהם היגרו לטארנסאוקסאניה במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה ובהדרגה התפזרו באזורים פרגאנה וטאז'יק.

בשנת 1934 היו 24,000 יהודים באסיה המרכזית הסובייטית. המידע האתנוגרפי מוגבל, אך הוא מצביע על ספיגת התרבויות האוזבקית והטאז'יקית – ממקורות תורכיים ואירניים. התרבויות העירוניות משקפות דרגה גבוהה של השתלבות ופלורליזם, שהיהודים השתתפו בהם וגם תרמו את חלקם. מוסיקאים יהודים היו ידועים כמבצעים של מוסיקת חצר קלסית חילונית, והם היו פעילים גם בתחומים פופולריים יותר. נהגים לא-יהודיים גם השפיעו במישרין על מוסיקה יהודית.

נמצא שכמו בברית המועצות כך גם בישראל, מוסיקה בוכארית הפכה מודרנית ואפילו הלכה לאיבוד. משפחה מבוגרת מאוד, משפחת אליעזרף, עדיין משמרת את המסורת כרמה מקצועית. הם למדו בבוכארה ועבדו בלהקה שנתמכה על ידי המימסד. בשנות השלושים עזבו את בוכארה כחשאי והגיעו לארץ ישראל אחרי נודדים והרפתקאות. הרפרטואר שלהם כולל מוסיקת חצר, מוסיקה ליטורגית יהודית ומוסיקה פופולרית (ראה דוגמאות). היחס בין נעימות מקאם החצר ובין ליטורגיה יהודית בוכארית בולט מאוד. במיוחד מודגש השימוש במקאמים מסוימים בשירת הזוהר, שהוא חשוב מאוד לבוכארים. העתיד של שימור מוסיקה בוכארית בישראל איננו מבטיח רבות.

פליקס מנדלסון – גוסטב מאהלר: שני מקרי גבול של טמיעה גרמנית-יהודית

אריק ורנר, ניו יורק

מנדלסון ומאהלר מייצגים ניסיונות של מלחינים יהודים להגיע לידי טמיעה בסביבתם הגרמנית או האוסטרית. בהיות מוצאם משכבות חברתיות שונות ובחיותם בתקופות שונות, הצלחתם וכישלונם במאמץ זה משקפים את מצבם כיהודים בסביבה של מגמות מעורבות. התפתחות של גישות אנטישמיות בתקופה שהפרידה בין שני המלחינים גרמה שהסתירות במצבו של מאהלר יורגשו בצורה יותר חריפה מאשר הסתירות במצבו של מנדלסון. מנדלסון ניצב בפני ויכוחים משפחתיים רבים בדבר השלמה עם מוצא ודת יהודיים; ויכוחים אלה ניזונו מן המשפטים הקדומים של המנדלסונים האריסטוקרטים אשר להם הטמיעה היתה עניין של מעמד חברתי כנגד יהודי מורח אירופה. אולם מנדלסון עצמו התנסה ברגשות סולידריות עם הגורל היהודי וביטא אותם ביצירות, כגון "אליהו". למאהלר, שנולד בקהילה שסבלה מאפליה הרבה יותר, העלייה מסביבתו הפרובינציאלית היתה הרבה יותר מכאיבה ורצונו העז האיץ בו להימלט מתרבות שהתייחסו אליה כמגבילה וכנחותה; תרבות זו לא נתנה לו ולבני זמנו תמיכה רוחנית ואינטלקטואלית מספקת כנגד טמיעה.

ABBREVIATIONS

קיצורים

Adler, *HWCM* ראה אדלר, כתבים עבריים
 המכון לתצלומי כתבי יד, בית הספרים הלאומי
 והאוניברסיטאי בירושלים
 ראה *RISM* ריס"מ

<i>Adler, HWCM</i>	I. Adler, Hebrew Writings Concerning Music in Manuscripts and Printed Books, from Geonic Times up to 1800, München, 1975
<i>Cat. Margoliouth</i>	Margoliouth, G., Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum
<i>Cat. Neubauer</i>	Neubauer, A. Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library
<i>Cu</i>	Cambridge University Library
<i>EI²</i>	The Encyclopaedia of Islam, new ed. Leiden, 1960-
<i>EJ²</i>	Encyclopaedia Judaica, Jerusalem, 1971-72
<i>Erlanger</i>	Erlanger, R. d', La musique arabe, Paris, 1930-1939
<i>HUCA</i>	Hebrew Union College Annual
<i>IMHM</i>	Institute of Microfilms of Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem
<i>JA</i>	Journal asiatique
<i>JJS</i>	Journal of Jewish Studies
<i>JMRS</i>	Jewish Medieval and Renaissance Studies, ed. A. Altmann, Cambridge, Mass., 1967
<i>JNUL</i>	The Jewish National and University Library, Jerusalem
<i>JQR</i>	Jewish Quarterly Review
<i>JRAS</i>	Journal of the Royal Asiatic Society
<i>KS</i>	Kiryat Sefer; Bibliographical Quarterly of the JNUL
<i>Lbm</i>	London, The British Library

Mbs	München, Bayerische Staatsbibliothek
<i>MGWJ</i>	Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums
Mus. pass.	Passage(s) concerning music
Njts	New York, Jewish Theological Seminary of America
Ob	Oxford, Bodleian Library
Pn	Paris, Bibliothèque nationale
<i>REJ</i>	Revue des études juives
<i>RISM</i>	Répertoire international des sources musicales
<i>Tb</i>	The Babylonian Talmud